

התנגשות בין ערכי התורה לנימוסים ומוסר אנושי

פתיחה

בספר דברים (ד, ה-ח) מעיד משה על התורה שחוקיה ומשפטיה הם חכמים וצדיקים בעיני כל העמים:

(ו) ושמרתם ועשיתם כי הוא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר ישמעון את כל החקים האלה ואמרו רק עם-חכם ונבון הגוי הגדול הזה... (ח) ומי גוי גדול אשר-לו חקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת אשר אנכי נתן לפניכם היום:

וכן מצאנו בכמה מקומות בש"ס שחז"ל מפרשים את דברי התורה לאור עדותו של שלמה על התורה בספר משלי (ג, יז):

דרכיה דרכי-נעים וכל-נתיבותיה שלום:

על יסוד זה יודעים אנו שתורתנו היא תורה מוסרית, והיא מקור הצדק והישר העולמי.

אמנם, יש בעולם גם מערכות ערכים, נימוסים ומוסר, אשר מקובלים בכל האומות כיושר וצדק. גם למוסר מסוג זה יש מקום, שכן הגויים מצווים באחת משבע מצוותיהם על הדינים, ויש המסבירים שאין הם צריכים לדון על פי התורה אלא על פי אמות מידה מוסריות הנהוגות באומות המתקנות.¹ רב ניסים גאון² כותב כי כל חיובי המוסר שעל פי השכל - מחוייבים בהם אומות העולם.

מסתבר שעם ישראל לא גרע משאר הגויים, ויש לו להתנהג בנימוס ובמידות מתוקנות המקובלות בעולם.³ חז"ל לומדים מסתירת הפסוקים: 'וכמשפטי הגויים אשר סביבותיכם לא עשיתם'⁴ 'וכמשפטי הגויים אשר סביבותיכם

1. עיי' שו"ת רמ"א סי' י הסובר כי בזה נחלקו ר' יוחנן ור' יצחק בסנהדרין נו ע"ב במקור למצות הדינים של בני נח. ר' יוחנן שסבר שהמקור הוא מ'ויצו ה' א-להים', סובר שכן נח מצווה לשמור את המנהג המדיני, במשפטי יושר של נימוסי האומות. ואילו ר' יצחק הלומד מהמילה 'א-להים' בגזירה שווה מיונקרב בעל הבית אל הא-להים סובר שדיני בני נח הם אותם דינים של ישראל, ע"ש.

2. בהקדמת חיבורו על התלמוד: 'כי כל המצוות שהן תלויין בסברא ובאובנתא דליבא כבר הכל מתחייבים בהן מן היום אשר ברא א-להים אדם על הארץ עליו ועל זרעו אחריו לדורי דורים...'

3. כעין הגיון זה נראה מהגמ' בסנהדרין נט ע"א: 'ליכא מדעם דישראל שרי ולנכרי אסור'. כלומר, לא יכול להיות שלישראל יהיה מותר לעשות מה שלנכרי אסור.

4. יחזקאל ה, ז.

עשיתם⁵ - כמתוקנים שבהם לא עשיתם, כמקולקלים שבהם עשיתם.⁶ משמע שצריך לעשות כמשפטים המתוקנים של הגויים, וישראל נתבעים על כך שלא עשו כן. המצוות של ישראל הן קומה מעל קומת האדם המוסרי הטבעי, ומתוך כך ודאי שהתביעה המוסרית מישראל אינה פחותה מהמצופה מהגויים.

לאור זאת עולה השאלה: מה מקור החיוב של המוסר הטבעי-האנושי והנימוסים השייכים לכלל בני האדם, לגבי ישראל, ומתוך כך - מה גדרו? האם יש בזה מצוה או שזו רק הנהגה טובה? וממילא, מה יקרה כשתיווצר התנגשות בין שני הערכים - מצוה מן התורה מול ערך אוניברסלי, איזה מהם יגבר?

חידושו של בעל ה'דור רביעי'

הרב משה שמואל גלאזנר, נינו ('דור רביעי') של החת"ם סופר, מחדש בספרו על חולין⁷ חידוש גדול. לדעתו, אדם שאינו עומד באמות מידה נימוסיות הנהוגות בכל העולם - גרוע הוא מהעובר על לא תעשה המפורש בתורה. ואלו דבריו (עם תיקונים קלים, פתיחת ראשי תיבות והדגשות שלי):

ועוד תדע דבכל דברים המאוסים שנפשו של אדם קצה בהם, אפילו לא היה התורה אסרתן, היה האדם העובר ואכלן יותר מתועב ממי שעובר על לא מפורש בתורה. כי כל מה שנתקבל בעיני בני אדם הנאורים לתועבה, אפילו אינו מפורש בתורה לאיסור, העובר על זה גרע מן העובר על חוקי התורה. למשל, התורה אמרה 'לא ילבש גבר שמלת אשה', אבל שלא לילך ערום בשוק - לא איפרש (=התפרש) בתורה שהוא אסור, אבל הוא נימוס וחוק קבוע אצל כל בעלי דעה. ואדם וחיה מיד אחר החטא הרגישו בעצמם פחיתות גדול לילך ערום כחית השדה... ועתה אשאלך, מי שקץ (=שהקיץ) משנתו ומושכב ערום במיטתו, והבית בו ער באש עד שמוכרח להמלט על נפשו ולרוץ החוצה, ואין לפניו רק שמלת אשה לכסות ערומו, מה יעשה? מוטב לצאת ערום בקרית חוצות, שאין בזה לאו מפורש, מללבוש כסות אשה שיש בו לאו דלא ילבש? ועיין ביו"ד סי' שע"ב בכהן ערום באוהל המת, ועיין בפתחי תשובה אות ס' בשם הנודע ביהודה דעכ"פ ילבש הכתונת והמכנסיים. ובעיני פשוט הדבר דלצאת ערום עבירה יותר גדולה מלהשהות באוהל המת, או לבישת שעטנז ובגד אשה, כי היא עבירה המוסכמת אצל כל בעלי דעה, והעובר עליה יצא מכלל אדם הנברא בצלם אלקים.

5. יחזקאל יא, יב.

6. סנהדרין לט ע"ב.

7. דור רביעי, פתיחה כללית, אות ב.

כלומר, לדעת ה'דור רביעי' האיסור לעשות דבר נגד המוסר או הנימוס הטבעי-אנושי, אף שאינו מוזכר בתורה, הוא חמור יותר מלאו המפורש בתורה. ואם אדם נקלע למציאות של התנגשות בין ערכים אלו למצוות התורה - עליו להעדיף את ההתנהגות הנימוסית, על אף שעובר על לא תעשה. בהסבר דבריו טוען ה'דור רביעי' כי מי שעובר על מוסכמות אנושיות יוצא מכלל אדם הנברא בצלם. ניתן להסביר את דבריו, שמי שאינו מתנהג בהתנהגות מקובלת בעולם פוגם הוא בקומה הבסיסית של האדם, אשר היא קודמת לקומה העליונה יותר - התורה. אם אין את היסודות - אין מקום לקומות העליונות.⁸

הראיות לדברי ה'דור רביעי'

דבריו של ה'דור רביעי' הם חידוש גדול לכאורה, ועל כן הוא מבסס את דבריו על הפוסקים. בסי' שע"ב ביו"ד אומר הרמ"א⁹ שכהן ששוכב ערום באוהל המת, ולא יודע מכך, אין לומר לו שנמצא שם מת. הדרך הנכונה היא לקרוא לו החוצה, כך שיתלבש ויצא מאליו,¹⁰ כי אם כבר יודע שיש שם מת - חייב לצאת מיד, ואינו יכול להמתין עד שיתלבש. הרמ"א מוסיף שכל זה הוא באיסור דאורייתא, אבל אם הטומאה היא מדרבנן, כמו בבית הפרס או ארץ העמים - יתלבש תחילה, כי גדול כבוד הבריות. לעומת דעת הרמ"א, מביא ה'פתחי תשובה' שם כמה אחרונים הסוברים שאין לכהן לצאת ערום לגמרי, אלא יש לו ללבוש בגדים בסיסיים לכסות מערומיו, גם אם ישהה עקב כך באוהל המת. אמנם גם הם מודים שאין לחכות עד שיתלבש בכל בגדיו, כיון שזה לא גנאי גדול לצאת עם חלק מבגדיו.

דבריו של ה'דור רביעי' אינם מסתדרים עם הרמ"א, הסובר שעל הכהן לצאת ערום מן הבית כדי לא לשהות באוהל המת. אולם, לכאורה, דברי האחרונים המובאים בפתחי תשובה עולים בקנה אחד עם דברי ה'דור רביעי'. לשיטתם, נראה שאפילו באיסור דאורייתא אין לכהן לצאת ערום לגמרי, וכל שכן באיסור דרבנן הנדחה מפני כבוד הבריות. להבנת ה'דור רביעי' סיבת ההיתר היא מפני שלא יתכן שנורה לאדם לצאת ערום לגמרי מביתו גם במחיר האיסור לשהות באוהל המת, כיון שיש כאן פגיעה בקומת האדם האנושי, וזו מוסכמה שגם גויים יכולים להבין.

8. סברא דומה כותב בעל ספר הכוזרי (מאמר ב' מז-מוח) לגבי החוקים השכליים, שהם הקדמות והצעות לתורה הא-להית, וקודמות לה בזמן ובטבע. ולכן נראה מהפוסקים שהקב"ה מבקש מישראל שיעשו הטוב והישר, בהנהגות האנושיות, עוד לפני שהם יתעסקו במצוות אחרות, כקרבות ועוד.

9. מקורו של הרמ"א הוא משו"ת תרומת הדשן סי' רפה.

10. הסיבה שמותר לומר לו כך - אף שהוא שוהה בזמן ההתלבשות - היא משום שכל עוד הוא אינו יודע ממציאיות המת בבית הרי הוא שוגג, ובמצבים מסויימים אפילו בגדר 'מתעסק'.

דחיית ראיותיו של ה'דור רביעי'

על דברי ה'דור רביעי' ישנה קושיה מגמרא מפורשת במסכת ברכות: ¹¹ רב יהודה בשם רב לומד מהפסוק 'אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'" ¹² שאדם המוצא כלאים בבגדיו - פושט אותם אפילו בשוק. בפשטות, מדובר גם על מציאות שזהו הבגד היחיד שלו, והוא ישאר ערום. על אף הפגיעה הקשה בכבוד הבריות - אין חכמה ואין תבונה ואין עצה נגד מצנת ה' האוסרת ללבוש כלאים.

גם על ראיותיו של ה'דור רביעי' מדעות האחרונים הנ"ל, אשר חולקים על הרמ"א יש מקום להשיג. ראשית, דעה זו מנוגדת לדעת הרמ"א. זאת ועוד, לעומת אחרונים אלו מביא הפת"ש כמה אחרונים שהחזיקו בדעת הרמ"א.

למעשה, מחלוקת הפוסקים הנ"ל נובעת מהמשך הסוגיא הנ"ל במסכת ברכות. הגמרא מביאה כמה מקרים שאיסור נדחה מפני כבוד הבריות, ומתרצת שמדובר באיסורי דרבנן. לאחר מכן הגמרא מביאה מקרים שבהם התורה במפורש מתירה לעבור על איסור בשביל כבוד הבריות, אך מסיקה שאין ללמוד מהם על שאר האיסורים שהתורה לא התירה במפורש. אחד מהמקרים הנ"ל הוא קבורת מת מצוה. מי שהולך לקיים את מצות קרבן פסח או מילה ונתקל במת מצוה - מחויב לקבור את המת על חשבון המצוה אותה תכנן לעשות. קיום המצוה שלו נדחה מפני כבוד הבריות של המת. הגמרא אומרת שאי אפשר ללמוד ממקרה זה לכל התורה, שכן מדובר במקרה של 'שב ואל תעשה', ובכה"ג מצינו כמה פעמים שחז"ל עקרו דברים מן התורה, אבל דברים של קום ועשה - לא נתיר. לפי זה, אומרים חלק מן האחרונים, לכהן הנמצא כבר באוהל המת אין איסור של קום ועשה, אלא רק חיוב שלא לשהות, שעליו ניתן לעבור בשב ואל תעשה מפני כבוד הבריות. ¹³ ויתכן אף שאין כאן איסור דאורייתא, כיון שהכהן כבר נטמא והרי הוא טמא ועומד, ואין איסור דאורייתא בכך שאינו פורש מהטומאה. ¹⁴ זאת ועוד, לדעת תוס' ¹⁵ באותה סוגיא, טומאת כהן נדחית מפני כבוד הבריות כיון שזהו לאו שאינו שווה בכל. כך מסבירים תוס' את דחיית איסור הטומאה לכהן הנתקל במת מצוה. לפי זה גם באוהל המת נתיר לכאורה לכהן להתלבש טרם צאתו, מפני כבוד הבריות.

לעומת זאת, הרמ"א שאינו פוסק כך, יתכן שסובר כרש"י, האומר שטומאת כהן לא נדחתה מפני כבוד הבריות, אלא שהיא הותרה מפני מצנת קבורת מת מצוה, כשם שמותר לכהן להיטמא לקרוביו. ¹⁶ אם כן, מאי דפשיטא ליה ל'דור רביעי',

11. יט ע"ב.

12. משלי כא, ל.

13. יד אברהם על השו"ע שם.

14. דגול מרבבה שם.

15. בדף כ ע"א, ד"ה 'שב ואל תעשה' בסופו.

16. בדרך זו הלך החוות יאיר סי' צה. הוא אף מקשה על תוס': אם איתא לסברת התוס', שלאו של טומאת כהנים נדחה מפני כבוד הבריות, הגמ' היתה צריכה לתרץ כך את קושיותיה מקברו

שאינן לכהן לצאת ערום מאוהל המת, מיבעיא ליה לרמ"א ולאחרונים נוספים דעימיה. ועל כל פנים באיסורי שעטנז ולבישת בגד אשה, שגם בזה פשיטא לידור רביעי' שנדחים מפני כבוד הבריות, אין את הסברא של שב ואל תעשה, ואף לא את הסברא של לאו שאינו שווה בכל.

ככל הנראה, סובר ה'דור רביעי' שכוונת רב יהודה בשם רב לחייב אדם הלבוש בכלאים להסיר את בגדו העליון, ולהישאר רק עם בגדיו התחתונים. אף שיש גם בזה עניין של כבוד הבריות, מכל מקום אין כאן יציאה מכלל צלם אנוש. אולם, להישאר ערום לגמרי - פשוט לו שעל כך לא דיברה הגמ' בברכות ולא העלתה על דעתה לחייב אותו לפשוט את כל בגדיו, שכן זה דבר המקובל בכל האומות לדבר מגונה ונתעב.¹⁷

דעת הרב קוק בעין איה

בשונה מדעתו של ה'דור רביעי', הרב קוק מבאר מדוע אין כבוד הבריות דוחה את איסורי התורה, ובהתנגשות של שני הערכים יחד יגבר תמיד הערך המוחלט-העליון על הערך היחסי-אנושי. על אותה סוגיא בברכות¹⁸ כותב הרב את הדברים הבאים (עם תיקונים קלים, פתיחת ראשי תיבות והדגשות שלי):

המפורסמות, אם (=אף) שראוי ללכת בהן להבחין בין טוב לרע, עכ"ז ראוי להשריש שהן פחותות במעלה מהמושכלות האמיתיות, כדברי הרמב"ם שידיעת טוב ורע בהמפורסמות, ממנה יוצאת הכרת הנאָה והמגונה, וזאת היתה ירידת האדם באכילת עץ הדעת 'וידעו כי ערומים הם', ע"כ משפטי תורת ה' התמימה שנוסדו בטהרת המושכל הא-להי, נעלים המה מכל חוקי המפורסמות של טוב ורע, ומהם גם כבוד הבריות נמצא.

על מנת להבין את דברי הרב, אנו נדרשים להתבונן מעט בדברי הרמב"ם במו"נ.¹⁹ הרמב"ם מביא קושיה שהקשה לו אדם מלומד: נראה מפשט הכתובים שבתחילה היה האדם כמו בעלי החיים, ללא תבונה והבחנה בין טוב לרע, ורק בעקבות החטא זכה לדעת להבחין בין טוב לרע. לכאורה, יוצא שהאדם "הרוויח" מחטא האכילה מעץ הדעת, והחוטא יצא נשכר, וקיבל תוספת שלימות, וזה דבר תמוה. על כן מסביר הרמב"ם שהקב"ה יצר את האדם מלכתחילה עם שכל, והשכל ניתן לו

את המת ולפניהם ב' דרכים וממדלגים על גבי ארונות, המדברות על טומאת כהנים. עוד כותב החוות יאיר, שתרומת הדשן יכול להסתדר אף לדעת תוס', ומחלק לדעת תוס' בכמה חילוקים בין מקרה של מת מצוה לביזיון של ערום השוכב באוהל המת, עיין שם.

17. לכאורה, חייבים להסביר כך את בעל ה'דור רביעי' כדי שלא יסתור את דברי הגמרא. אך נראה שאפילו האחרונים שהביא כשיטתו - לא למדו את הגמרא כך, שכן הם סברו שמותר לכהן ללבוש חלק מבגדיו, והוא שונה לדבריהם מהמקרה של פשיטת כלאים בשוק מפני שאיסורו אינו שווה בכל, ולולא זאת היה צריך לצאת ללא בגדים כלל.

18. עין איה ברכות פרק ג אות לד.

19. ח"א פ"ב.

בשלימותו. וזהו שכתוב: 'נעשה אדם בצלמנו כדמותנו'.²⁰ ולכן הקב"ה דיבר עם האדם וצווה אותו ציווים, בשונה מכל שאר בעלי החיים שאין להם שכל. ובשכל שקיבל האדם מתחילת ברייתו היתה יכולת להבחין בין אמת לשקר. אמנם ההבחנה בין טוב לרע אינה קשורה לשכל האובייקטיבי ('המושכלות') אלא לערכים יחסיים סובייקטיביים ('מפורסמות'), ודבר זה לא היה לאדם בברייתו, אלא רק בעקבות החטא. לפי זה מסביר הרמב"ם שהעובדה שלפני החטא לא ראה האדם גנאי בהיותו ערום - אף על פי שדבר זה הוא מהדברים המגונים ביותר²¹ - היא מפני שמערכת הערכים שלו לא כללה ערכים שאינם מוחלטים. כל הערכים התלויים בחיי תרבות של מדינה ומדינה ועם ועם, המושפעים ומשתנים לפי זמן ומקום - לא היו קיימים בתודעתו של האדם הראשון. דברים אלו הם ערכים סובייקטיביים ומשתנים, שגונתם היא לפי מידת התפשטותם, ועל כן נקראים 'מפורסמות' - מוסכמה אנושית. לעומת זאת, הערכים המוחלטים של המציאות, שאינם תלויים במקום ובזמן ואף לא בחברה מסוימת - הם המושכלות, ואליהם שייכות גם מערכת המצוות. בהתאם לכך אנו רואים גם בתרבויות האנושיות כי גילוי המקומות הצנועים והערוה הוא דבר המקובל במקומות מסוימים ובתרבויות בלתי מפותחות,²² מקובל חלקית במקומות אחרים ובתרבויות שונות, ונשלל כמגונה ביותר במקומנו ובתרבויות נאורות.

על פי זה אומר הרב קוק, שאף שודאי שלאחר החטא יש מקום להתייחס למפורסמות, ולהבחין בין טוב לרע סובייקטיבי, מכל מקום בהתנגשות שני הערכים - המושכלות והמפורסמות - יש לנו לבפר את המושכלות, שהם הערכים המוחלטים. תודעה זו ראויה וזקוקה לחיזוק בקרבנו, כיון שבדרך כלל אין התנגשות בין הערכים, ואנחנו מורגלים להתייחס לטוב כאמת ולרע כשקר. אולם, באמת מערכת הערכים המשתנים היא פחותה ממערכת הערכים המוחלטת. מסיבה זו משפטי התורה ומצוותיה, שהם ערכים מוחלטים - א-להיים, קודמים במעלה לכל חוקי המפורסמות של טוב ורע. גם הערך של כבוד הבריות - המשתנה מאדם לאדם, מתרבות לתרבות, ממקום למקום ומזמן לזמן - נדחה מפני איסור לבישת שעטנז.

בהמשך דבריו ממשיל הרב את גילוי הערוה ומיעוט הכבוד שיש בהתנגשות עם חוקי התורה לאדם ההולך אל הרופא ומתבקש להתפשט ולעמוד ערום כדי להיבדק. אף שברור שדבר זה אינו נהוג ומקובל במציאות רגילה, וגורם לאדם הרגשה לא נעימה, מכל מקום בגלל הכרחיות הדבר לחיי האדם - הוא נענה לבקשת הרופא. הסיבה לכך היא שמציאותם של החוקים המפורסמים היא כדי להנעים את חיי האדם הגשמיים ולרומם את הרגשותיו, אך הם לא נוגעים לעצם חייו. החוקים הנימוסיים קשורים לחוש האסתטי, ומרחיבים ליבו של אדם, אך

20. בראשית א כו. לפי הרמב"ם פירוש המושג 'צלם א-להים' הוא השכל.

21. עיי' יבמות סג ע"ב: 'בגוי נבל אכעיסים'... במתנייתא תנא, אלו אנשי ברבריא ואנשי מרטנאי, שמהלכין ערומים בשוק. שאין לך משוקץ ומתועב לפני המקום יותר ממי שמהלך בשוק ערום.

22. עיי' לעיל בהערה הקודמת.

לא נותנים לאדם חיים. מה שאין כן בריאותו של האדם, כמו גם החוקים השכליים, שהם נותנים לאדם חיים גשמיים ורוחניים, חיי עולם וחיי שעה, ולכן הם נעלים מכל כבוד ונימוס.²³

שיטתו של הרב שונה עקרונית מדברי ה'דור רביעי'. לפי הרב, חשוב להדגיש ולהשריש בלב את המעמד הגבוה יותר שיש למצוות התורה על פני מערכת הנימוסים והמוסר האנושי, עם כל חשיבותה. לעומת זאת, לדעת בעל ה'דור רביעי' כיון שמקומן של מצוות התורה הוא על גבי ההתנהלות האנושית הבסיסית, על כן במקרה של התנגשות נעדיף את היסוד ולא את הקומה הבאה, חרף חשיבותה. לכל הדעות יש חשיבות הן להליכות העולם האנושי והן לחוקי התורה ומצוותיה, אך העדפת אחד מדברים אלו על חברו במקרה שלא יוכלו לעמוד יחדיו מקורה במחלוקת העקרונית דלעיל. מסתבר שניתן להעלות השלכות מרחיקות לכת לכל דעה, אך אין כאן המקום להאריך בכך.

סיכום

אין לערער על החשיבות ואפילו החיוב של התנהגות נאותה וראויה, המקובלת אצל אנשי העולם הנאור. עם זאת בשאלת הקדימות וההעדפה בין מוסכמות חברתיות ובין חוקי התורה נחלקו בעל ה'דור רביעי' והרב קוק. שניהם מתייחסים במפורש למקרה שאדם נקלע למצב של התנגשות בין קיום מצוה מהתורה מול עירום. הדור רביעי מבפר את הנימוסים החברתיים המוסכמים, מפני שהוא סובר שזהו היסוד והבסיס של המין האנושי, ובלעדיו אין צלם א-להים, וודאי שלא קומות נוספות, כחוקי התורה. ואילו הרב מתבסס על הגמרא בברכות הכותבת כי יש לאדם לפשוט את בגדיו בשוק כדי שלא לעבור על איסור מהתורה. הרב רואה בכך קריאת כיוון של העדפת חוקי התורה ואמיתות נצחיות על פני נימוסים ומוסכמות תלויי חברה, זמן ומקום.

במסגרת הדיון בשאלה העקרונית מצאנו מקום גם לדון בראיותיו של ה'דור רביעי', ולבחון כיצד ניתן ליישב את דבריו עם הגמרא בברכות, אשר לכאורה עומדת בסתירה אליהם.

²³ כמו שמקובל במקומות רבים שלהוציא לשון לאנשים זה לא מנומס, אך גם האדם המנומס ביותר יוציא את לשונו לרופא המבקש לבדוקו.